

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 1, Number 299 (2015), 266 – 273

**SOCIAL CONTRADICTIONS
IN THE PLAYS OF ZHUSIPBEK AYMAUYTOV**

T. S. Tebegenov

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: tebegenov@mail.ru

Key words: word, art, prose, drama, literature, values.

Abstract. Plays of Zhusipbek Aymauytov are the eternal values of independent Kazakh people. Verbal creativity of Kazakhs in prose, drama in the tradition of classical literature are given psychological analysis, described fine-aesthetic image.

**ЖҮСПБЕК АЙМАУЫТОВ ПЬЕСАЛАРЫНДАҒЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚАЙШЫЛЫҚ ШЫНДЫҒЫ**

T. S. Тебегенов

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Тірек сөздер: сөз, өнер, проза, драматургия, әдебиет, қазына.

Аннотация. Қазақ сөз өнерінің проза, драматургия салаларында классикалық әдебиет дәстүріндегі психологиялық талдау, саралау көркемдік-эстетикалық тәсілін енгізген, сол арқылы ұлттық әдебиеттің көркемдік сипатына суреткерлік-ойшылдық деңгейге көтерген Жүсіпбек Аймауытов пьесалары – біздің Тәуелсіз Қазақ Елінің мәңгілік құндылық қазынасы.

Жазушының «Мансапқорлар» пьесаның тақырыптық арқауы – әлеуметтік ортадағы жеке адамдарға тән дүниетаным қайшылығы. Пьесаның идеялық-композициялық желісінде әлемдік драматургиядағы классикалық дәстүрлі көркемдік тәсіл – тұрмыстық қарым-қатынастардағы қақтығыс, тартыс шындығын таныту басты назарға алынған. Драматургиядағы кейіпкерлер дүниетанымы негізіндегі болатын қақтығыстар тоғысқан тартыс – әлеуметтік ортадағы жеке адамдардың іс-әрекеттері, ойлау деңгейлері арқылы танылатын ерекшелік.

Академик Зейнолла Қабдолов айтқандай: «Драмадағы ең шешуде нәрсе – тартыс. Көлемді эпикалық шығарманың сюжеті секілді, драмадағы тартыстың да кезең-кезеңдері – басталуы мен байланысы, шиеленісуі мен шешімі болады; драматургиялық шығармалардың классикалық үлгілерінде бұл кезеңдер композициялық жағынан шебер қиыстырылып, оқиғаны өрбіту тәртібі жазылмаған заң ретінде сақталған» [1, 219-б.].

Жүсіпбек Аймауытовтың осы «Мансапқорлар» пьесаныңдағы сюжеттік-композициялық тартыс желілерінің жүйесі саралана көрінеді: бірінші кезеңі – көп жылдар бойы болыс қызметіндегі 55 жастағы Қасқырбайдың, оның ақылшысы Сүлеймен молданың билік қызметімен қарабастарына пайда табуды ойлаған тоғышырлық-мансапқорлық әрекеттерінің асқынған кезеңді Қасқырбай болысты Қожантай қажының жалғыз торы жорға атын, онымен қоса бір ірі қара малын, беруін тлап еткеніне, мал жинаудан басқаны білмейтін надан Кебекбай байдың жылқысындағы шұбар айғырын тартып алғаны, Әбділ ауылнайдан қара қасқа кедейлерден алым-салық тез жинауды бітіруін талап еткені, өзінің тілмашы, туысы Мүсілім туралы ойлары («Бұл – аса сұм бала. Қулығы біздің ар

жағымызда. Мен ағалық қылып тежеп тастаған боламын. Еркіне жіберсең, біздің сыртымыздан сатып жіберер. Осының арамзалығын мен ерте сезгемін ғой. Оқып шықса төбемізді тесер деп, осынша оқытпаймын деп арпалыстым, болмады. Қашып кетіп, оқып шықты») [2, 451-б.] да, өзінің ақылшысы Сүлеймен молдаға берген бағасы («Алмай кім жолдас болады дейсің! Бәрінің бір құлқыны, бір тамағы!) [2, 453-б.] да – бәрі де халыққа қорған толуы тиіс лауазым иелерінің көркем жинақталған тұлғаларын даралайтын нағыз қорқау, ашкөз пиғылды сұмырайлық болмысын байқатады. Пьесаның «Он үшінші көрінісіндегі» болыс Қасқырбайдың монолога арқылы өмір кезеңдерінің бәрінде де кездесетін қарау, ашкөз, дүниеқоңыр пиғылын мансабы арқылы орындайтын жемқор билік иелерінің көркем шындықпен жинақталған болмысын сыншыл реализм суреттеуі тәсілімен көз алдымызға әкеледі:

«Біраз ел жемей азулы болмайсың. Азулы болмай дәулет табыла ма? Бақ, атақ, дәулет – көздің жасы ғой... елді ойлағанда кейде жаның қынжылады... Қанша бақты болсаң да, жүрегіңнің басынан бір тікен кетпейді. ... Нәпсі шіркін, тағы шыдамайды, алмай тұра алмайсың... Қайтесің, ел жеген жалғыз мен емес. Қазақтың жақсыларында бұрынғы-соңғы ел қанамағаны болды ма? Біз солардан артықпыз ба? Мен алмағанмен біреуі алады... Құдай бізді алуға жаратты, дүние – күштінікі...» [2, 455-б.].

Пьеса құрылысындағы тартысқа өзек болған екінші желі – тілмаш, болыстың туысқаны, болыс болуды армандап, ақыры сол мұратына жеткен Мүсілімнің іс-әрекеттер. Ол Қасқырбай болыстың жас әйелі Күләндамен көңілдес болып, соның қолымен қымызға у қосып ішкізіп болысты өлтірген, өзімен пікірлес Қожантай қажыны, Көбекбай байды, Әбділ ауылнайды елубайсы етіп тағайындап, сайлауда басқа да тілеулестерін ұйымдастырып ақыры болыс болып сайланады.

Пьеса сюжетіндегі тартыстың үшінші кезеңінде ойнасы, көңілдесі Мүсілімнің жұмсауымен күйеуі Қасқырбай болысқа у қосылған қымыз берген Күләнданың мекер болмысын, енді өлгелі жатқан болыстың сайлау өткізетін начальникке параға беруін тапсырған ақшасын бермей өзі олжа еткен («Бермегенім мақұл болған екен. (Ақшаны көкірегіне басып). Мың сом! Бір мың сом! Қандай нәсіп!») Біреу өлмей, біреу күн көрмейді» деген осы. Мың сом менің қолымда қалғанын Алла тағала бергісі келгенде, қайдан береді?! Құдіретіне шәк келтіруге бола ма?») [2, 467-б.] өлген болыстың жаназасынан да пайда табуды («Малды үш тоғыздан кем шығармас. Жаназасын Ысқақ қазірет шығарады ғой. Біздің жолымыз сүйекке түсу болар. Жақсы ішкітердің бірін соқсақ жарар еді...») [2, 467-б.] ойлаған екіжүзді дүмше молдасымақтың сұмпайы келбетін танимыз. Пьеса кейіпкері Көбекбай байдың да болыс тартып алған шұбар айғырын алу үшін жалынып-жалбарынып, билік иесінің аяғына жығылып, тіпті мал үшін баласының өлімін тілеуші міскіндік-сұмпайылық, жиіркенішті сықпытынан түңілеміз: «Көбекбай. ... Мені өлтірдіңіз ғой, қатын-балаға табашы қып, күнде өлтіргенше, бір жола өлтіріңіз! Өзіңіз бауызданыз! Аяйтын жаным да жоқ, міне, басым! (Болыстың аяғына жығылады).

Болыс. Тұр әрмен! Айбарын қарашы төбеттің!

Көбекбай. Тақсыр-ай! Жаныма теңеп жүрген жануарым еді. Айғырымды, алғаннан баламның біреуі өлгені жақсы еді» [2, 456-б.].

«Мансапқорлар» пьесасының көркемдік түйіні – лауазымды қызметін иелену үшін хакім Абайдың «Күлембайға» атты өлеңіндегідей («Болыс болдым, мінеки, бар малымды шығындап, түйеде қом, атта жал қалмады елге шығындап») адамдардың әлеуметтік ортасындағы ғасырлар бойы үздіксіз жүріп келе жатқан қақтығыс сипатын қазақ тұрмысы мысалымен де дәйектеу. Пьесаның үшінші көрінісіндегі Қасқырбайдың болыстың орнына сайлану қарсаңында тұрған, тілмашы, туысы Мүсілімнің монолога өмір шындығының осындай қайшылықты сырын ұғындырады:

«Мүсілім (түрегеліп тұр, ауыр ойда). Елдің бетін өзіме қараттым, елубасыны алдым, енді бір-ақ өткел қалды. Ол өткел – нашалнікке жолықтырмай Қасқырбайды бір жайлы қылу. Нашалнікке жолықса, ол әкетеді. Параға сойылмайтын ұлық жоқ. (Жүрегін басады). Жүрегім ұшып барады. Көзіме бақ елестейді» [2, 459-б.].

Ал, Қасқырбай тағы да болыстыққа қайта сайлануы үшін ақылшысы Сүлеймен молдамен кеңесіп, өзіне қарсы болуы мүмкін Қожантай қажымен құда болуды, Көбекбайдың қайтарылған шұбар айғырына қоса барлығы 200 сомға тағы да ақша үстемелеуді, ал қатыны өлген ауылнай Әбділге ауылдағы Байжанның қашып келген қызын алып беруді жоспарлайды.

Пьесаға негізгі поэтикалық желі болған осы әлеуметтік-тұрмыстық тартыс әрекеттері аясында бір ортада өмір сүріп жатқан адамдар ортасындағы жеке бастың мүддесі, мансабы үшін бірін-бірі өлтіруді, қанауды, алдап-арбауды ғана қолданатын қатыгездік, жауыздық-жендеттік пиғыл иелерінің жинақталған бейнелерін (Қасқырбай, Мүсілім, Күләнда, Сүлеймен) танимыз. Бұл – суреткер жазушы драматург Жүсіпбек Аймауытовтың пьесадағы идеялық ұстанымын жүзеге асырудағы психологиялық-көркемдік тәсілі.

Жазушының төрт перделі он көріністі «Қанапия мен Шәрбану» пьесасының тақырыбы – ХХ ғасырдың 1916–1917 жылдарындағы қазақ ауылының тұрмыстық-әлеуметтік тынысы, идеясы – адам құқығының сақталуындағы әлеуметтік тартыс сипатын бағалау.

Пьесадағы әлеуметтік тартыс арқауы – тіршілік қозғалысындағы әйел мен еркек одағы құрылуы жолындағы тұрмыстық қақтығыстар. Момын қара шаруа Исабай мен оның қатыны Ұмсынайдың 18 жастағы қызы Ұмсынайдың, 22 жастағы ұлы Ынтықбайдың тағдыр талқысына ұшыраған хал-ахуалы уақыт шындығы аясында бейнеленген. Ресей патшалығының 1916 жылғы бірінші дүниежүзілік соғыс майданының қара жұмысына бару тізіміне ұлы Ынтықбайдың бармауы үшін орнына баратын адамға үш мың сом беру үшін Исатайдың Сазамбай байға Шәрбануды беруді ұйғаруы – тағдыр тәлкегінің көрінісі. Пьесаның сюжеттік даму желісінде Сазамбайдан алған ақшаның бәрібір пайдасы тимей, ақырында озбыр байға кіріптар болып қалған аянышты хал-ахуалды көреміз:

«Ынтықбай. (Кейіп, қынжылып). Құдайдың құдіреті-ай, жоқ жерде мына Сазамбай деген жауыздың қармағына ілініп қалдық. (Шәрбану күрсініп, мұрнын сіңбіріп қояды). Ол иттің ақшасы да босқа кетті. Қайдан білейін ағайымның қалай құтылатынын. ...

Шәрбану (мұнайып). Ағатай, берген ақшасы қанша қараның сомасы болады?

Ынтықбай. Он бес– жиырма қараның сомасы болар.

Шәрбану. Біздің үйдің бар малы жетпейді екен ғой...» [2, 485-б.].

Пьеса сюжетінің шиеленісті сәтінде Ынтықбайдың да, Шәрбанудың ғашығы Қанапияның да майданның қара жұмысына ақыры аттанғанын, олар кетісімен Сазамбайдың қоңсылары, отаршылары Итбастың, Ораздың бейқам отырған Шәрбануды зорлықпен көтеріп алып кеткенін көреміз. Жазушы осы арада қазақ тұрмысындағы осылай адамдарды байлап-матап күштеп алып кететін зорлықшылдардың қарақшылық дәстүрі бар екендігін тарихи шындық аясына суреттеген. Ал, Сазамбай байдың және оның бәйбішесі Қалираның зорлықпен әкелінген Шәрбануды қорлауынан, балағаттап ұрсып орынсыз айыптауларынан адам құқығын аяққа басқан, әлсіз, кіріптар адамдарды қорлайтын қатыгездік-жауыздық, мейірімсіздік ұстанымындағы адамдар психологиясының болмысын танимыз.

Пьеса сюжетінің шарықтау ішінде Дуана кейпінде келіп, Шәрбануды құтқарған оның сүйгені, ғашығы Қанапияның азаматтық ерлігі көрінеді.

Пьеса сюжетінің осы жерінде жазушы кейіпкерлердің диалогтарымен психологиялық егіздеу тәсілін қолданған. Оқырман-көрермен де ортақтасатын психологиялық егізделген болмыс суреті әсерлі:

«Шәрбану. Жасаған-ай! Жеткізе гөр. Құтқара гөр, жасаған!

Қанапия. Күн ұясына кіріп барады. Күнбатыс сары алтынға боянғандай, жарқырап тұр. Дала майдай жылы. Баяулаған өкпек желдің ғана лебі білінеді. Шыбын ызылдап, торғай шырылдап жүр. Несін айтасың кісі тоңатын емес! Түзге шыққан болып кезеңнің астына түс! Мен де сол жерде атыммен күтіп алармын» [2, 498-б.].

Пьесаның сюжеттік шешімі – әлеуметтік тартыс ортасындағы жақсылықтың жеңіске жеткені. Зорлықшылдың сойылын соқ қандар Итбастың да, Ораздың да тергеу кезіндегі мүсәпірлік, міскіндік, бишаралық жағдайдағы әрі күлкілі, әрі жиіркенішті сөздері, қылықтары, ал Сазамбай байдың екі ғашықтың аяқтарына жығылып кешірім сұрауы тұрмыс-салт шындығы негізінде берілген:

«Сазамбай. Жығылайын, жығылайын! (Қанапия, Шәрбанудың алдына барып, тізесіне жығылып, аяқтарына басын қояды). Балалар, менен білместік болды, бір шалды қайтесіңдер, кешіріңдер, балалар!

Итбас. Мені де кешіріңіздер! Нашар адам едім!.. (О да жығылады).

Қанапия. (Шәрбануға, Ынтықбайға қарап бастарын изеп). Біз кештік!» [2, 513-б.].

Пьесаның сюжеттік-композициялық желісіндегі кейіпкерлердің психологиялық мінезделуінен, қақтығыстар, тартыстар жүйесінен жазушының адамдардың жан ділі өзгешеліктерін даралап, танытатын суреткерлік тәсілдері айрықша байқалады. Әсіресе, пьеса көріністеріндегі кейіпкерлер диалогтарының, монлогтарының араларында беріліп авторлық ремаркалар да қаламгердің психологиялық бейнелеулерді қолданатын суреткерлік шеберлігін айқындай түседі.

Жазушы – драматургтің «Шернияз» пьесасының тақырыбы – XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ даласының тұрмыстық-әлеуметтік хал-ахуалы, идеясы – Қазақ Елін әлем өркениеті дамуы жетістіктері деңгейін көтеру ұстанымындағы даласын, халқын сүйгек қазақ ақынының бейнесін даралау, мінездеу. Сахналық бес көріністі, екі перделі пьесаның сюжеттік-композициялық желісіндегі негізгі тартыс арқылы шынайылық пен арамзалық-екіжүзділік арасындағы қақтығыстар, қайшылықтар айқындалған.

Пьесаның эпиграфы – арнауы етіп алынған автордың өзінің және Сұлтанмахмұт Торайғыров шумақтарын қосылып білдірген арнау сөзі Алаштың ақын қайраткерлерін түптұлға (прототип) еткен көркемдік шешім болмысын аңғартады:

Шернияздың шері бар,
Шерлі қалған елі бар.
Көзінде қанды селі бар,
Аузында зарлы желі бар,
Ел ниязы – Шернияз.
Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып Күн болам.
Қараңғылықтың кегіне
Күн болмағанда кім болам? –

деп өрттей лаулап келе жатқанда, ажал оғына тап болып, арманына жете алмай, жастай кеткен Арқаның арқар жанды, асқар жүректі, аяулы ақыны Сұлтанмахмұт Торайғырұлының аруағына арнаймын [2, 514-б.].

Пьеса сюжетіндегі негізгі тартыс – екі түрлі дүниетаным иелерінің тіршілік қозғалысы ортасындағы пікірсайыстары, іс-әрекеттері, күрделі тағдырлы мінез-құлық психологиясы өзгешеліктері арқылы дәлелденген. Пьесаның басты кейіпкерлері Шернияз бен Базарбай – екеуі де оқыған жігіттер. Қазақтың кең-байтақ даласын, жұлдызды аспанын, сәулелі Айды, нұрын төккен Күнді, тауларды, көкорай шалғынды, жұпар иісі даланы, бетегелі белдерді, бұлбұлдары сайраған бақтарды, сылдырлап аққан бұлақтарды, т.б. – саналуан нақышты көркемдік пен үйлесімдер орын алған қазақ сахарасының көшпелілер мәдениетінің ғажайып суреттері ақын-драматург кейіпкері Шернияздың өлең үлгісіндегі көркем кестелі монологтарымен төгіледі:

Шернияз (омырауын ағытып, сыбанып, серпіп!)
«... Мынау тұрған көк күмбездей көк шатыр,
Жымыңдаған мерузерттей көп жұлдыз.
Сары табақтай жарқыраған сұлу Ай,
Анау жатқан ұлан-байтақ кең дала,
Саңғыраған салауатты сандал тау,
Бұта сайын бұлбұл құсы сайраған,
Жұпар иіс, жасыл гүлі жайнаған.
Осы отырған майда талды сай бұлақ,
Осыларды көрмей қалай шыдарсың?
(Базарбайды түртіп. Өне тыңда!
Қой күзеткен баланың әні естіледі).
Қалай сыңғырлаған күміс не болат,
Неткен таза, неткен тәтті, неткен зат?
Тау, сай, дала – бәрі – үн қосып сыңғырлайт.
Шернияз (әндетеді).
«Бұл жарыққа аяқ басып туған жер,
Кіндік кесіп, кірім сенде жуған жер.
Жастық алтын, қайтып келмес күнімде,
Ойын ойнап, шыбын-шіркей қуған жер!»

Жаратылды топырағыңнан сен түбім,
Жалғаны жоқ, бәрі сенде жан-тәнім,
Сенен басқа жерде маған қараңғы,
Жарық болар Шолпан, Айым – сен Күнім» [2, 515-516-бб.].

Пьеса кейіпкері Шернияз – ұлтын жан-тәнімен сүйген, қазақтың ұлттық-этнографиялық салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын, ару қыздарын ардақтаған, мақтаныш тұтатын ұлтшыл-отаншыл азаматтың көркем шындықпен бейнеленіп дараланған тұлғасы. Шернияздың бірге оқиған ауылдасы Базарбаймен болған пікірсайысындағы қазақ аулының ұлттық салт-дәстүрді, әдет-ғұрыпты сақтаған ата-бабалық рухани құндылық ордасы екендігі айшықтала бейнеленген:

«Шернияз.
... Ауыл деген естен шығып кетіпті,
Шіркін, қырдың ән-күй, сауық-сайраны,
Еркіндікті, ерлікті еске салғаны.
Базарбай. Серке тартқан көкпарды мен ұнатам.
Шернияз.
Күрес, жарыс, алтыбақан, ақсүйек,
Соқыр теке, қара құлақ, әйгөлек.
Айт пен тойда қыз қуатын қызығы,
Неше түрлі ойындарды істеуші ек,
Қыз-бозбала отырысып дөңгелек. [2, 516-б.].

Пьесадағы екі түрлі көзқарас тартысының арқауында қазақ қызының көркемдік-эстетикалық таным аясындағы биологиялық сипаты мен этикалық-моральдық қасиеттер тоғысындағы бейнесі де баяндалған. Базарбайдың қаладағы әйелдердің, қыздардың театрға барып көңіл көтеретінін, көңілдерімен кездесетін, кештердегі билейтін дағдыларының қазақтың ұлттық мінез-құлық психологиясына жат, әдепсіз қалпына автор басты кейіпкер Шернияздың монологтарымен сыншыл, салыстырмалы бағалаулар жасайды:

«Шернияз.
Қаланың театры, музыкасы,
Әйелдің көлгірсіген қылмаңдасы.
Көңіліме кейде менің мұң салады,
Бәрі алдау, бәрі сауда, қадам басы.
... Сол айтқан қызығыңа бармас едім,
Көзімді бұрың белге салмас едім.
Соның бәрін қырдағы қара көздің
Жаудырап бір қарасына алмас едім [2, 517-б.].

Пьеса кейіпкерлерінің пікірсайысы – тартысы желісінен қазақтың ұлттық болмысын, мәңгілік асыл әдет-ғұрпын, ұрпақтарды өмірге әкелетін қыз, әйел аруларды ардақтаған қазақ зиялысының – қайраткерінің жан ділі болмысымен дидаласамыз.

Пьесаның сюжеттік-композициялық желісіндегі басты қайшылық-тартыс – қазақ қыр қызын мадақтаған («Қарап қалса көзіне жұмақ лебі енеді, бойыңды бір бу женеді. Тұңғыық терең сыры бар, бейне бір гауһар нұры бар, дариға, сондай есіл көз жаманға кез келеді. Енді бірі – бота көз, айнаны көр де, оны көр бейне бір моншақ мөп-мөлдір, барлық ойы, жүрегі көзінде оның сайрап тұр. «Айналайын көзіңнен жаутаңдаған» дегізіп жаныңды билеп жатқан нұр») [2, 517-518-бб.] Шернияздың сөйлеген сөздеріне, ұлттық кстанымына қайшы іс-әрекетін көреміз. Бұл – осы пьесадағы Шернияздың сөзі мен ісіндегі кереғарлықты көрсете отырып, сол кезеңдегі Алаш зиялыларын сынау. Қазақтың мемлекеттік дербестігін, ұлттық болмысын сақтау жолындағы ғылыми, әдеби, оқу-ағарту, саяси-әлеуметтік майдандарында жанкешті жұмыстарын атқарған Алаш зиялыларының, ақын-жазушыларының бірқатары орыс, татар қыздарымен бас қосқандары немесе ауылдағы ақ некелі әйелдерін тастап, қаладағы оқыған қыздарға үйленгендері мәлім. Бүгінгі ұрпақтың көзқарасымен бағаласақ, басқа ұлтқа үйленген Алаш қайраткерлерінің істерінің сәтсіз болғаны, бүкіл халықтың олардың артынан ере қоймағаны да осы себептен болуы мүмкін-ау!?

Пьеса сюжетінің шиеленісті кезеңінде Шоқан есімді ұлы бар Шернияздың сол перзентінің анасы, ақ некелі әйелі жасы он жетідегі қыр қызы Раушанды отырса опак, тұрса сопақ еткендей іс-әрекетін Шернияздың және Раушанның жеке қалған кездеріндегі монологтарынан сезінеміз:

«Шернияз.
Надандық кой-ау, бұл. Түк ес жоқ.
Газет, қағаз жиюмен жұмысы жоқ.
Мең-зең болып, езіліп отырғаны,
Ертеден кара кешке іс тіге ме,
Қыз-қатынмен сөйлесіп бос жүре ме,
Жоннан-жонға шығандап бос кете ме,
Бипазданып жұмысы бір бітпейді». [2, 525-б.].

Осындай ашулы көңіл-күйдегі Шерниязға Раушан ұсынған қалпағын жұлып алып шығып кеткеннен кейінгі оңаша қалған Раушанның монологы да пьеса желісіндегі қайшылықты жағдайды көз алдымызға айқын байқатады:

«Раушан (ойланып).
Киімін әперсең де жаратпайды,
Қолына су құйсаң да жаратпайды.
Кірі жаман жуылса тағы пәле,
Ішкен асың бойыңа таратпайды,
Құдай-ау, бұған енді қалай жағам,
Осының бабын, Тәңірі, қалай табам?!
Қабағына карап-ақ отырамын
Неге тарыққанына қайран қалам.
Көңіліне әлде бөтен ой кірді ме,
Қалаға кетуге, әлде бой ұрды ма,
Әлде онда менен өзге жары бар ма?
Әлде қырдың қызығы тойдырды ма?!» [2, 525-б.].

Пьеса сюжетінің ең шиеленісті жері – нағыз ұлтшыл-отаншыл кейіпкеріміз Шернияздың жиырма бірдегі оқыған қыз Жәмиланы екінші қатыны еткені. Ал, сөз арқауындағы оқыған жігіт Базарбаймен ойнас-көңілдес болып жүрген Жәмиланың Шерниязға қатын болып жүріп-ақ – Базарбаймен көңілdestігін-ойнастығын үзбегені оқиғаның шарықтау шегінде жұрт алдында әшкереле болады. Ал, қыр қызы, бірінші қатыны, Раушанды жақтырмай, бірақ одан туған перзенті Шоқанға Шерниязды еміренуі, қазіргі ойнасқор қатыны Жәмиланмен бірге баласымен де бірге болуды ойлауы – пьеса кейіпкерінің адасқан трагедиялық хал-ахуалының көрсеткіші. Жүсіпбек Аймауытов суреткерлігінің психологиялық шынайылығы адам болмысының осындай күрделі қайшылықтардан құралатынын дәлелдеуімен ерекшеленеді. Суреткердің Шернияз бейнесіндегі дүниетаным ұстанымы қайшылығын-тартысын осылайша бейнелеуі – далалық ұлылықты, халықтық материалдық және рухани құндылықты жалмап келе жатқан рухани дағдарысқа, адасуға ұрындыратын еуроцентристтік-шовинисттік ғаламдастырудың зардаптарын айыптау, әшкерелеу. Үшінші сахналық көріністің басталуындағы Шернияздың екіұдай дел-сал күйдегі монологтарынан ұлттық-халықтық дала құндылықтарын бағалаудан айрыла бастаған маргиналдардың пайда бола бастауын, келе-келе адамгершілік-имандылық, ұлттық-отаншылдық қасиеттерден жұрдай болған ұрпақ болатын уақыт шындығы дәлелденген:

«Шернияз.
Бір кезде қырда көп шырайлы,
Мұнар тауы, күміс Айы.
Сары даласы, бұлақ сайы.
Бейне бір жұмақ тәрізді ед.
Нәресте табиғат қойнында,
Нәрестедей таза жанды
Ел бар ғой деп ойлаушы ем.

Дос та, жар да, махаббат та
Елде ғой деп барлаушы ем.
Жүрегім елді кездірді
Бұзылған елден бездірді
Енді маған сұм қаланың
Бақшасы ұрмақ тәрізді.
Бақшадан бақ, дос күтемін
Әйтеуір келем сандалып.
Ел-жұртына қызмет ет!», – деп,
Ар-намысым қоймады.
Қызмет еттім,
Азап шектім,
Жемісін көзім көрмеді,
Жақсылығым босқа кетті,
Дос-жараным жау боп шықты,
Күйзелгенім білер бір жан жоқ,
Көзім жасын көрер бір жан жоқ.
Бұл қорлықта жүргенімше,
Ит әуре боп өлгенімше,
Ең болмаса өз басыма
Бақыт іздеп байқайын» [2, 531-б.].

Пьеса сюжетінің ең шарықтау шегіндегі екінші қатыны Жәмила мен бірге оқыған замандасы Базарбайдың құшақтасып сүйісіп тұрғанын көрген, өзі тастап кеткен бірінші қатынынан туған ұлы Шоқанның өлген трагедиялық жағдайлар тоғысындағы Шернияздың дағдарыс сәтін көреміз. Бұл – дала мен қала өркениеті тоғысында тұрған азаматтық-ұлттық қайраткерлік қызметі мен отбасылық-тұрмыстық мәселелерінде күрделі қайшылықтарға, дағдырыстарға ұшыраған қазақтың оқыған зиялыларының көркем жинақталған бейнесі.

Жүсіпбек Аймауытов драматургиясындағы классикалық дәстүрдің сақталуында қаламгердің ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ театр өнерінің қалыптасуына аталған пьесаларымен үлес қосқаны Смағұл Саудақасұлының «Ұлт театрына бір жыл» мақаласындағы деректі пікірімен дәйекті: «Осы күнгі Қазақстанның белгілі жазушыларының көбі пьесадан құр емес. Әуезұлы, Аймауытұлы, Сейфоллаұлы Сәкеннің пьесалары ауызқа аларлықтай болып қалды. Әуезұлының «Еңлік–Кебек», Аймауытұлының «Шернияз», «Мансапқор», Сәкеннің «Қызыл сұңқарлары» орыстың шебер тілмен жазылған пьесаларымен таласуға әбден жарайды» [3, 67-б.].

Драматургиядағы классикалық дәстүрдің сақталуы мен дамытылуы және суреткерлік дүниетаным сипаты пьесалардағы поэтикалық-психологиялық мәтіндік-мегзеулік астарлардан аңғарылады. Жүсіпбек Аймауытов пьесаларынан оған дейінгі әлем драматургиясындағы көркемдік тәсілдердің өзіндік мәнермен шеберлікпен қолданылуын байқаймыз. Пьесалардың көлемі, сюжетке негіз болған кезеңнің ұлттық-этнографиялық болмысы, адамдардың әралуан мінез-құлық ерекшеліктерінің киіну, жүріс-тұрыс, сөйлеу мәдениеті арқылы дараланатыны, шығармалар кейіпкерлерін ұнамды және ұнамсыз қасиеттерімен кешенді психологиялық құбылыстарымен, қасиеттерімен біртұтас алып бейнелеу, сахналық қойылымға лайықталған көріністерді, қимыл-қозғалыстарды, мимикалық құбылыстарды, т.б. – бәрін де кешенді қамтитын драматургия заңдылықтарының сақталуы – Жүсіпбек Аймауытов драматургиясына тән сипат. Бұл орайда, біз белгілі қазақ драматургиясы шығармаларының ұлттық театр сахналарында қойылуының тарихын, теориясын іргелі зерттеулерімен жүйелеген ғалым Б. Құндақбаевтың пікірін басты назарға аламыз: «Төңкеріс қарсаңында және одан кейін Ж. Аймауытов, М. Дулатов, Қ. Кемеңгеров, М. Әуезов, С. Сейфуллин, Ж. Шанин, т.б.-дың алғашқы драмалық шығармалары ұлттық драматургия жанрының негізін қалады. Еуропалық үлгідегі драматургияның қыры мен сырын меңгеруге қазақ топырағында алғаш рет ден қойған – Аймауытов. Оның тұңғыш үш пьесасы («Рәбиға», «Мансапқорлар», «Қанапия–Шәрбану») 1916–1917 жж., ал «Ел қорғаны», «Шернияз», «Сылаң қыз» 1920–1925 жылдар ішінде жазылған. Бұларда сол уақыттағы қазақ қоғамындағы тұрмыс-салттан бастап, әлеуметтік оқиғалар суреттелген. Аймауытов қазақтың ауыз әдебиетін жетік біле тұра көне дәуірді бейнелейтін пьеса жазбаған. Оның пьесаларының барлығында да өз кезеңінің болмысы суреттелген. Және басқа

драматургтердің шығармаларына ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктері де айқын. Барлық пьесаларының шымылдығы жеке кейіпкерлерінің психологиялық толғанысынан бастау алады» [4, 287-б.].

Жүсіпбек Аймауытов драматургиясы – қазіргі Тәуелсіз Қазақстанның жаңа әдебиетіндегі осы байырғы классикалық сөз өнері саласының әлемдік деңгейде жалғаса дамуына да игі ықпал, көркемдік негіз болған рухани құндылық қазынасы. Қазақ сөз өнерінің әлем өркениеті кеңістігіндегі ежелгі дәуірлерден қазіргі заманымызға ұласқан классикалық саласы драматургия жанрларының жаңаша дамуында суреткер қаламгердің шеберлік өнегесінің жалғаса берері ақиқат. Академик С. С. Қирабаев «Жүсіпбек Аймауытов» (1991) атты II-сыныпқа арналған қосымша оқу құралында драматургтің суреткерлік шеберлігінің психологиялық-поэтикалық сипатын алғаш рет ғылыми бағалаған-ды: «Тартыстың шынайылығы, характерлердің тұтастығы, оны сахна өнерінің заңдылығына тұтастыра білу – жазушы шеберлігінің айғағы. ... Кейіпкерлердің сөзі – диалог пен монолог та тартымды келеді, характерлерді жан-жақты ашуға көмектеседі» [5, 34-б.].

Ал, Жүсіпбек Аймауытов, туындыларының көркемдік-эстетикалық болмысын іргелі зерттеулерімен зерделеген профессор Р.Тұрысбек суреткердің шығармашылық шеберлігіне тән ерекшеліктерді саралап түйіндейді: «Оның туындыларынан қоғамның қайшылықты қиыншылықтары, өмірдегі өзгерістердің артық-кем тұстары кең танылса, негізгі тұлғалар табиғатынан азаттықты аңсау ақыл-парасатқа құштарлық, халықты бақытты болашаққа бастау мұраттары айқын. Әсіресе, адам әлемі, оның еңбегі мен іс-әрекеттері, тағдыры мен тұрмысы, дүниетаным иірімдері өмір шындығына суарылған, көркемдік нәрі бедерлі, сюжеттік-композициялық арқауы берік, эстетикалық әсері орасан зор екендігі терең танылады» [6, 77-б.].

Қорыта айтқанда, қазақ сөз өнерінің проза, драматургия салаларында классикалық әдебиет дәстүріндегі психологиялық талдау, саралау көркемдік-эстетикалық тәсілін енгізген, сол арқылы ұлттық әдебиеттің көркемдік сипатына суреткерлік-ойшылдық деңгейге көтерген Жүсіпбек Аймауытов пьесалары – біздің Тәуелсіз Қазақ Елінің мәңгілік құндылық қазынасы.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – Т. 15: Қ. Жұмалиев, З. Қабдолов, З. Ахметов. Әдебиет теориясы. – 412 б.
- [2] Аймауытов Ж. Шығармалары: Романдар, повестер, әңгімелер, пьесалар. – Алматы: Жазушы, 1989. – 560 б.
- [3] Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2002. – Т. 8: Қазақ театрының ғылымы (қалыптасу кезеңі). – 376 б.
- [4] Қазақстан Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 2001. -3-том.-720б.
- [5] Қирабаев С.С. Жүсіпбек Аймауытов. Әдебиет пәні бойынша // 11-сыныпқа арналған қосымша оқу құралы. – Алматы: Рауан, 1991. – 44 б.
- [6] Тұрысбек Р. Әдеби мұра және руханият мәселелері: Оқу құралы. – Астана: Күлтегін, 2008. – 440 б.

REFERENCES

- [1] Classical Studies: volume. Almaty: Adebiet alemi, 2013. Vol. 15: K. Dzhumaliyev, Z. Kabdолоv, Z. Akhmetov. Theory of Literature. 412 p. (in Kaz.).
- [2] Zh. Aimauytov's works: novels, novellas, short stories and plays. Almaty: Zhazushy, 1989. 560 p. (in Kaz.).
- [3] Classical research: volume. Almaty: Adebiet alemi, 2002. Vol. 8: Kazakh theater science (history). 376 p. (in Kaz.).
- [4] The National Encyclopedia. Almaty: Kazakh Encyclopedia of the Editorial Board, 2001. Vol. 3. 720 b. (in Kaz.).
- [5] Kirabaev S.S. Zhusupbek Aymauytov. Literature on the subject. 11 grade additional textbooks. Almaty: Rauan, 1991. 44 p. (in Kaz.).
- [6] Turysbek R. Literary heritage and spirituality: Textbook. Astana: Kultegin, 2008. 440 p. (in Kaz.).

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ В ПЬЕСАХ ЖУСИПБЕКА АЙМАУЫТОВА

Т. С. Тебегенов

Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: слово, искусство, проза, драматургия, литература, ценности.

Аннотация. Пьесы Жусипбека Аймауытова – это вечные ценности независимого казахского народа. Устному творчеству казахов в прозе, драматургии в традициях классической литературы дан психологический анализ, описан изобразительно-эстетический образ.

Поступила 27.01.2015г.